

Mariusz Nowak

Kielce

MIEJSCE ROSJI W XIX-WIECZNYCH SYSTEMACH BEZPIECZEŃSTWA W EUROPIE

Przedmiotem artykułu jest nakreślenie pozycji międzynarodowej Rosji imperialnej w XIX-wiecznym systemie bezpieczeństwa w Europie. Zagadnienie to wydaje się dość istotne, gdyż dotychczasowe badania skupiały się na analizie funkcjonowania państwa rosyjskiego na arenie międzynarodowej w poszczególnych epokach. Opierały się na narracji historycznej, której brakowało wyraźnych odniesień modelowych, pozwalających uchwycić swoiste cechy ówczesnych relacji międzynarodowych.

Na wstępie rozważań należy zdefiniować system bezpieczeństwa. Jest złożoną strukturą (często zinstytucjonalizowaną) stosunków między podmiotami (państwami), charakteryzującą się istnieniem i aktywnym działaniem gwarancji formalno-prawnych, polityczno-gospodarczych, a także wojskowych, zabezpieczających przed niekontrolowanym użyciem siły. Zewnętrzną emanacją bezpieczeństwa jest stabilizacja terytorialna oraz przestrzeganie porozumień¹. Cechą tego układu jest modalność, zdolność do autoregulacji w sytuacjach kryzysowych, tj. takich, które podważają jej istotę. W ramach systemu bezpieczeństwa funkcjonują państwa posiadające zróżnicowany status, tj.: kreatorów (mocarstw), moderatorów i odbiorców. Ich wyróżnikiem jest siła (potęga) państwa, charakteryzowana przez wymierne parametry: zaplecze terytorialne i demograficzne; poziom rozwoju gospodarczego; potencjał militarny i kulturowy oraz położenie geopolityczne². Kluczowe miejsce w systemie bezpieczeństwa posiadają mocarstwa, które górują w zakresie wyżej wymienionych wskaźników nad pozostałymi podmiotami. Osiągnięcie tej pozycji wymaga posiadania odpowiedniego zaplecza ekonomicznego, które przeznaczone na stworzenie potęgi wojskowej, służy podtrzymaniu, powiększaniu i ochronie tego pierwszego. Kolejnym elementem jest postawa elity, realizującej program zapewniający utrwalenie statusu mocarstwowego³. Jednak-

¹ W. Paruch, K. Trembicka, *Typologia systemów bezpieczeństwa w XIX-XX wieku*, Lublin 1996, s. 13-18.

² Moderator – podmioty średniego rzędu, spełniające rolę aktywną w odniesieniu tylko do niektórych elementów systemu bezpieczeństwa. Natomiast odbiorcy nie posiadają realnego wpływu na rozwój stosunków międzynarodowych, o ile nie dojdzie do dekompozycji *status quo*. Stanowią klientelę kreatorów, wchodząc w ich strefy wpływów. Ibidem, s. 19; R. Vukadinović, *Międzynarodowe stosunki państwowe*, Warszawa 1980, s. 189-257; por. A. Mańkowski, *Uprzywilejowane stanowisko wielkich mocarstw w XIX i XX wieku*, Warszawa 1934, *passim*.

³ W. Marciniak, *Imperium i państwo: historia pojęć w kontekście dziejów Rosji*, [w:] *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia” stosowana*, pod red. A. Nowaka, Kraków 2006, s. 46-47.

że ten wyjątkowy status ma charakter dynamiczny i ograniczony w wymiarze historycznym. Zachowanie potęgi uzależnione jest od zrównoważonej relacji, między wydatkami cywilnymi i militarnymi. Pozwala ona na zdefiniowanie możliwości realizacji swych interesów i zobowiązań strategicznych⁴.

Powyższe ustalenia modelowe można odnieść do podjętego w artykule problemu XIX-wiecznej Rosji. Wskażmy, że czynniki określające tzw. potęgę państwa sygnalizowały, że w dłuższej perspektywie historycznej, tj. w ciągu XVII-XVIII w., osiągnię, a następnie utrwali status mocarstwowy. W wymiarze politycznym oznaczał onnipotencję w zakresie zabezpieczenia terytorialnego *status quo* i wejście do grupy najsilniejszych państw europejskich (posiadających także rozległy kompleks posiadłości zamorskich), decydujących o porządku międzynarodowym (tj. wojnie i pokoju) w skali kontynentalnej, a w drugim etapie – globalnej⁵.

Warto w tym miejscu wnieść uwagę, że określenie Rosja odnosi się do euroazjatyckiego państwa, uformowanego na gruncie Carstwa Moskiewskiego⁶. To ostatnie na przełomie XVI-XVII w. przeżywało kryzys instytucjonalny na tle wygaśnięcia męskiej linii Rurykowiczów (tzw. Wielka Smuta) i rywalizacji arystokracji dążącej do budowy państwa oligarchicznego ze szlachtą popierającą autokrację ostatniego cara z tej dynastii, Iwana IV. Zewnętrznym dowodem przesilenia politycznego była interwencja sąsiednich państw: Rzeczypospolitej i Szwecji, starających się osadzić swych kandydatów na tronie moskiewskim oraz oderwać ziemie ościennie (Inflanty i Smoleńszczyzna). Po przewyciężeniu kryzysu i wyparciu sił obcych, czego symbolem było w 1613 r. wyniesienie przez szlachtę na tron nowej dynastii – Romanowów i zmiana oficjalnej nazwy państwa na Carstwo Rosyjskie, Rosja), państwo to (za panowania Michała, Aleksego i Fiodora) w ciągu XVII w. budowało swą pozycję mocarstwową. W pierwszym etapie (do 1617 r.) odsunęła od siebie interwencję sąsiadów: pokój ze Szwecją w Stołbowie i rozejm z Polską w Deulinie. W kolejnej fazie dążyła do zapewnienia podmiotowej pozycji w Europie Środkowej, podejmując rywalizację z ościennymi mocarstwami o strategiczne obszary: Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej (bliskie Rosji kulturowo ziemie ukraińskie i białoruskie, kontynuując z czasów ostatnich Rurykowiczów politykę tzw. zbierania ziem ruskich); Inflanty (ze Szwecją); z Turcją zaś – północne wybrzeża Morza Czarnego. Umiejętne rozgrywanie animozji między konkurentami pozwalało na stopniowe eliminowanie ich wpływów oraz zabór wspomnianych terenów⁷.

⁴ W. Paruch, K. Trembicka, *Typologia*, s. 19.

⁵ Por.: J. Rasler, W. Thompson, *The great powers and global struggle, 1490-1990*, Kentucky 1994, s. 27-36.

⁶ Carstwo Moskiewskie istniejące w okresie XV-XVI w., uformowało się z ks. moskiewskiego, powstałego w końcu XIII w., stopniowo podbijając udzielne księstwa Rusi. J. Ochmański, *Dzieje Rosji do 1861 roku*, Poznań 1985, s. 43-62; M.N. Tichomirow, *Rossija w XVI stoletii*, Moskwa 1962, *passim*.

⁷ Wojna polsko-rosyjska (1648-1667 r.) zakończona rozejmem andruszowskim i utratą lewobrzeżnej Ukrainy z Kijowem przez Rzplite, była przejawem utrzymania równowagi między obu stronami. Natomiast tzw. pokój Grzymułtowskiego (1689 r.), potwierdzający wcześniejsze usta-

Kluczowym zagadnieniem w realizacji planów mocarstwowych było zaangażowanie cara Piotra I w II wojnę północną (1700-1721 r.). Zdobyte terytoria, jakie uzyskała Rosja w tym konflikcie (nadbałtycką część Inflant kosztem Szwecji), pozwoliły osiągnąć preponderancję w Europie Wschodniej. Zewnętrznym tego wyrazem była w 1722 r. symboliczna zmiana nazwy państwa na Imperium Rosyjskie oraz stolicy, z historycznej Moskwy do sąsiadującego z nowymi nabytkami – Petersburga⁸. Powyższe gesty ujawniały dążenia władz oraz elit do zabezpieczenia stanu posiadania, a jednocześnie kontynuacji wielkomocarstwowego programu pierwszych Romanowów. Sygnałem tego były w ciągu XVIII w. liczne interwencje w wewnętrzne sprawy państw ościennych⁹ oraz dalekosiężne skutki jej udziału w wojnie siedmioletniej (1756-1763 r.). Dowodziły one, że Rosja wychodzi z dotychczasowego kręgu spraw wschodnioeuropejskich. Jej zaangażowanie militarne oraz aktywny udział w grze dyplomatycznej z Austrią, Francją, Saksonią i Szwecją w zatrzymaniu ekspansjonizmu Prus w Europie Środkowej, był zapowiedzią zmiany jakościowej położenia państwa carów w kolejnym stuleciu. Program imperialny przybrał za panowania Aleksandra I (1800-1825 r.) charakter bezprecedensowy. Rosja podejmując rywalizację z głównymi mocarstwami europejskimi, posiadającymi posiadłości na innych kontynentach (Francją i Anglią), zmierzała do osiągnięcia ich wpływów, tj. potęgi światowej. Dowodem tego było zaangażowanie w wojny (dodajmy: zwycięskie), prowadzone w pewnych okresach, równocześnie z kilkoma mocarstwami: światowym: cesarstwem napoleońskim (kampanie 1805-1807 r., 1812-1814 r.) oraz regionalnymi: z Turcją (1806-1812 r.)¹⁰, Szwecją (1808-1809 r.) i Persją (1804-1813 r.)¹¹.

Kwestia Rosji jako mocarstwa i jej miejsca w XIX-wiecznym porządku międzynarodowym może stanowić przyczynek do przedstawienia funkcjonujących w historii czterech systemów bezpieczeństwa. W wyniku serii kampanii w Italii, krajach niemieckich oraz na Półwyspie Iberyjskim (1799-1805 r.), Francji udało się przejąć pre-

lenia, należy traktować za załamanie równopartnerskiej pozycji Polski. Kolejnym tego sygnałem był dwustronny układ w Rawie Ruskiej (1698 r.), który otworzył proces postępującego uzależnienia od Rosji. Z. Wójcik, *Zmiana w układzie sił politycznych w Europie Środków-Wschodniej w drugiej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 67, z. 1, 1960, s. 25-56.

⁸ Nawiązując do imperialnej, XV-wiecznej idei „Moskwy – III Rzymu”: A.S. Karcow, *Ruskiej konserwatyzm drugiej połowy XIX-naczeka XX w.*, Moskwa 2004, s. 13; W. Żywow, *Car i bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchii w Rosji*, Warszawa 1992, s. 13.

⁹ Dowodem tego było: 1) uzależnienie Rzeczypospolitej (obsadzanie swoimi kandydatami tronu w 1735 i 1764 r.; interwencja przeciw antyrosyjskiej konfederacji barskiej 1768-1772 r., a w końcowym etapie, w ramach kolejnych rozbiorów, zabór jej Kresów Wschodnich; 2) zwycięskie wojny zaborcze ze Szwecją (1741-1743 r.) i Turcją (1768-1774 r.). Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, Warszawa 1971, passim; J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001, s. 15-17.

¹⁰ Po pokoju w Bukareszcie (1812 r.) Rosja przejęła Gruzję i Besarabię. L. Bazyłow, *Historia Rosji 1800-1917*, Warszawa 1985, s. 32.

¹¹ Po wojnie ze Szwecją Rosjanie zajęli Finlandię i Wyspy Alandzkie, a po pokonaniu Persji – zakaukaski Dagestan i północny Azerbejdżan. T. Cieślak, *Historia Finlandii*, Wrocław 1983, s. 320-354; T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielnym kraju*, Warszawa 1998, s. 3-26.

ponderancję w Europie¹². Oznaczało to, w ujęciu modelowym, uformowanie pierwotnego, wielokrotnie odnotowywanego w przeszłości systemu hegemonistycznego (subordynaryjnego)¹³. W tym układzie funkcjonuje jeden ośrodek przywództwa, mocarstwo dominujące, stabilizujące ład polityczno-terytorialny, poprzez zmajoryzowanie pozostałych uczestników relacji międzynarodowych. Instrumentarium wiodącym ku temu było utrzymywanie państw (moderatorów i klientów), leżących na terenach newralgicznych dla zachowania pozycji dominatora, w stanie zależności i wymuszenie na pozostałych mocarstwach roli „przymusowego alianta”. Dodatkowo preponderancję hegemonu umacniały, ustanowione przez niego, normy regulujące kwestie sporne i pozwalające na stosowanie siły wobec państw „opornych”. W tej grupie, formującej się z najsilniejszych „przymusowych sojuszników” lub niepodporządkowanych antagonistycznych mocarstw, ujawniają się dążenia do obalenia preponderancji kreatora tego jednobiegunowego porządku międzynarodowego.

Kontestacja jego przewagi oznaczała stopniową ewolucję ku tzw. rywalizacyjnemu systemowi bezpieczeństwa. Momentem granicznym było powstanie alternatywnego ośrodka przywództwa w wymiarze politycznym, ekonomicznym i militarnym, przygotowującym się do konfrontacji z dotychczasowym liderem¹⁴. Ten poszukując przeciwwagi, buduje wokół siebie koalicję. Skutkuje to powstaniem dwóch antagonistycznych układów sojuszniczych, które taktycznie podtrzymują dotychczasowy porządek. Powyższy stan ma charakter przejściowy; w sytuacji uzyskania subiektywnej lub obiektywnej przewagi strategicznej nad konkurentem istnieje możliwość podjęcia akcji militarnej, której celem jest generalna zmiana systemu oraz obalenie hegemonu. Dowodem tego była geneza powstania IV koalicji antynapoleońskiej (1805 r.), która związała zdeklarowanego wroga Paryża – Anglię i Rosję – z formalnie aliantem Francji: Austrią i Prusami.

Kampania 1806-1807 r. i klęska bloku antagonistów Napoleona I zakończyła się zawarciem francusko-rosyjskiego pokoju w Tylży (7 lipca 1807 r.). W wymiarze modelowym porozumienie między najsilniejszymi antagonistami – Paryżem i Petersburgiem – kształtowało nowy system bezpieczeństwa tzw. bigemonię¹⁵. Obie potęgi, kierując się rachunkiem politycznym wskazującym niemożność osiągnięcia przewagi i narzucenia swej dominacji, zdecydowały się na zawarcie taktycznego sojuszu polityczno-

¹² *Europa i świat w epoce napoleońskiej*, pod red. M. Semkowskiej-Gluck, Warszawa 1977, s. 34-42.

¹³ Np. przewaga szwedzka w XVII w. czy francuska za Ludwika XIV. Zob.: E. Kosiarz, *Wojny na Bałtyku X-XIX w.*, Gdańsk 1978, s. 188-192; P. Kennedy, *Mocarstwa świata. Narodziny – rozkwit – upadek*, Warszawa 1994, s. 88-99.

¹⁴ Charakterystyka tego modelu w: C. von Clausewitz, *O wojnie*, [b.r. i m. w.], s. 450-467.

¹⁵ To rzadkie zjawisko, gdy dwa najsilniejsze mocarstwa kooperują, z uwagi na niemożność uzyskania przewagi oraz wzajemnych korzyści wynikających ze współpracy. Jest to układ przejściowy, rozpadający się na tle narastających sprzeczności, np. relacje ateńsko-spartańskie 445-459 p.n.e czy bigemonia francusko-angielska 1717-1731. B.T. Carey, J.B. Allfree, J. Cairns, *Wojny starożytnego świata: techniki walki*, Warszawa 2008, s. 63-101; J. Z. Kędzierski, *Dzieje Anglii*, t. 2: 1485-1830, Wrocław 1986, s. 282-303.

militarnego. Oznaczał on utrwalenie podziału Europy na kraje kontrolowane przez Cesarstwo Francuskie (Związek Reński, Austria, Hiszpania, Italia, Dalmacja, Ks. Warszawskie, Szwecja) oraz Rosję, i permanentnie kontestujące preponderancję Napoleona I – Anglię. W ramach bigemonii tyłżańskiej Petersburg występował formalnie jako sojusznik Francji, a jednocześnie mediator w sporze Paryża z Londynem¹⁶. Jednak sprzeczności na tle sprawy polskiej, rywalizacja w Turcji i Persji, negatywne skutki udziału Rosji w blokadzie kontynentalnej Anglii, popychały carat do współpracy z Albionem. Bigemonia tyłżańska okazała się nietrwała, ponownie grawitując ku rywalizacyjnemu systemowi bezpieczeństwa. Opierał się on na emulacji Francji i Rosji, dążących do narzucenia konkurentowi swej supremacji w skali dominacji. Przesilenie przyniosła Wielka Wojna (1812-1814 r.) i agresja Cesarstwa na Imperium Rosyjskie. Niepowodzenia militarne Francuzów spowodowały, że utracili oni swych głównych sojuszników (Austrię i Prusy), zasilających kolejną, V koalicję z Rosją i Anglią na czele.

Po klęsce państwa Napoleona I i upadku jego rządów obie strony walczące poszukiwały na kongresie wiedeńskim (1814-1815 r.) nowej formuły budowy porządku międzynarodowego. Doświadczenia ostatnich kilkunastu lat dowodziły słabości kolejnych systemów bezpieczeństwa: hegemonistycznego, bigemonicznego i rywalizacyjnego. Nie gwarantowały one stabilizacji, kanalizowały procesy kryzysowe z uwagi na polaryzację podmiotów międzynarodowych wokół jednego lub dwóch ośrodków kierowniczych. Alternatywą wobec tego było uformowanie alternatywnego modelu relacji międzynarodowych, opierających się na co najmniej trzech podmiotach prowadzących politykę równowagi sprzeczności w sferze polityczno-ekonomicznej i militarnej. W wymiarze praktycznym oznaczałoby to stałe wypracowywanie i utrzymywanie równowagi sił między mocarstwami¹⁷. Specyfika tego modelu w porównaniu do poprzednich stuleci spowodowała, że specjaliści określają go mianem koordynacyjnego (kolektywno-paternalistycznego) systemu bezpieczeństwa. Znamienne, że współcześni postanowienia Kongresu Wiedeńskiego nazywali Restauracją. Wynikało to z podkreślania jednej z dwóch głównych cech, tj. legitymizmu, który odnosił się do sytuacji wewnętrznej uczestników systemu, spychając na dalszy plan aspekt relacji międzynarodowych, tj. zasadę zrównowżenia sił i stref odpowiedzialności¹⁸. Co symptomatyczne,

¹⁶ Natomiast Paryż miał pośredniczyć w sporze rosyjsko-tureckim. M. Wojciechowski, J. Purc, *Wybrane teksty źródłowe do historii narodów ZSRR (1801-1945)*, Toruń 1975, s. 36-39.

¹⁷ Zjawisko równowagi sił było znane w historii: opisywali je już antyczni historycy (Tukidydes, Polibiusz, Demostes), obrazując sytuację na Półwyspie Egejskim w poł. I tysiąclecia p.n.e. W XV-XVI w. tego typu politykę prowadził w wymiarze regionalnym, ks. Wawrzyniec Wspaniały (Italia), czy kontynentalnym, król angielski Henryka VIII. Po raz pierwszy formalne ujęcie tej zasady znalazło wyraz w traktacie utrechckim (1713 r.), kończącym wojnę o sukcesję hiszpańską. Uzasadnieniem podziału posiadłości tego państwa, między Habsburgami a Burbonami, była zadeklarowana zasada zachowania równowagi w Europie. Innym przykładem był traktat rozbiorowy Polski z 1772 r., ustalający zrównoważone nabytki terytorialne między jego uczestnikami. J. Stefanowicz, *Bezpieczeństwo współczesnych państw*, Warszawa 1984, s. 113-117.

¹⁸ Por.: *Traité d'amitié conclue à Vienne Le 3 may 1815 Sa Majeste l'Empereur de Toutes Les Russies et Sa Majeste le Roi de Prusse*, Warszawa 1815, s. 11.

świadomość roli tego zagadnienia dla utrzymania pokoju europejskiego ujawniała się stopniowo. Dopiero po przezwycięzeniu kryzysu porządku powiedeńskiego, jakim była wojna krymska (1853-1856 r.) w paryskim traktacie pokojowym po raz pierwszy zdefiniowano określenie „koncert wielkich mocarstw”¹⁹. Nazwa ta upowszechniła się w języku publicystyki politycznej i dyplomacji europejskiej w drugiej połowie XIX w.

Wskazane wyżej desygnaty obrazują własności kolektywistyczno-paternalistycznego systemu bezpieczeństwa. U źródeł zbiorowej współpracy mocarstw w utrzymaniu postnapoleońskiego ładu legł koalicyjny charakter wystąpienia potęg przeciw wspólnemu zagrożeniu, jakim było widmo hegemonii francuskiej. Ten model zarysował powojenną politykę koordynacji działań w celu utrzymania równowagi międzymocarstwowej. Kolegialność posunąć wymuszał fakt istnienia co najmniej trzech niezależnych ośrodków politycznych o statusie mocarstwowym (Prusy, Rosja, Anglia, Austria) oraz wzajemnego uznania przez nie zasady partnerstwa (w konsekwencji oznaczało to, że odrzucono marginalizację państwa, w tym przypadku Francji, której próby narzucenia hegemonii w epoce napoleońskiej zakończyły się niepowodzeniem). W wymiarze aksjologicznym „koncert wielkich mocarstw” służył obronie konserwatywnego systemu wartości²⁰. Sankcjonował zasadę restauracji (przywrócenia tronu dynastiom obalonym przez armie Napoleona lub rewolucje), powołując się na pochodzenie władzy monarszej z „boskiego nadania”, a nie z „woli ludu”. Wynikająca z niej hierarchiczna organizacja społeczeństwa, konfliktująca się z ruchami liberalno-demokratycznymi, miała swe przełożenie na przyjętą przez „koncert wielkich mocarstw” formułę paternalistycznych stosunków międzynarodowych. Oznaczały one przewagę mocarstw (patronów) nad państwami średnimi i małymi. Te funkcjonowały w ramach stref wpływów wzajemnie akceptowanych przez uczestników koncertu, którzy zawarowali sobie prawo do zaangażowania się w sprawy wewnętrzne poszczególnych państw, m.in. w celu obrony przed rewolucjonistami lub irredentystami²¹. Paternalizm oznaczał zatem przyjęcie kolektywnej odpowiedzialności za ład terytorialny i polityczny w Europie.

Już 20 listopada 1815 r. Rosja, Prusy, Austria i Anglia zawarły układ, w którym uznały swoją odpowiedzialność za pokój i dobrobyt w Europie. Zadeklarowana wówczas konieczność kontaktów w sytuacjach kryzysowych znalazła swe zastosowanie w okresie „stu dni Napoleona” oraz w instytucjonalizacji paternalizmu w postaci Świętego Przymierza²². Rosja zainteresowana w stabilizacji postnapoleońskie-

¹⁹ „Koncert wielkich mocarstw” był używany w odniesieniu do zasady poszanowania *status quo* Turcji przez sygnatariuszy traktatu paryskiego. Działania zmierzające do jego naruszenia uznawano za godzące w ich wspólne interesy i prawa. Z. Mazur, *Pakt Czterech*, Poznań 1979, s. 16.

²⁰ Ibidem, s. 19; J. Czuby, *Rosja i świat. Wyobrażenia polityczne elit władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Warszawa 1997, s. 14-89.

²¹ Por. militarną interwencję Francji w wojnie domowej w Hiszpanii (1823 r.), wspólną akcję dyplomatyczną „koncertu” w wojnie domowej w Niderlandach (1830 r.) czy rosyjską wyprawę na Węgry w czasie Wiosny Ludów (1848 r.). L. Bazyłow, *Historia powszechna 1789-1918*, Warszawa 1986, s. 222, 325; S. Grodziski, *Franciszek Józef I*, Wrocław 1983, s. 49-53.

²² Budowa stabilnego systemu pojawiła się w 1804 r. w propozycji Adama Jerzego ks. Czartoryskiego o powołaniu Ligi Europejskiej. Organizacja na podstawie zapisów prawnych miała

go *status quo*, należała do grona inicjatorów powołania tej instytucji. Wyraźny wzrost zagrożenia ze strony sił radykalnych oraz ruchów narodowowyzwoleńczych na przełomie lat 20. i 30. XIX w. doprowadził do wyznaczenia stref odpowiedzialności mocarstw za utrzymanie *status quo*. Dowodem tego była umowa austriacko-rosyjska w Műnchengratz (18 września 1833 r.) w sprawie koordynacji wspólnej polityki wobec imperium otomańskiego. Formalnie porozumienie gwarantowało suwerenność polityczną i integralność Turcji, zagrożonej secesją Egiptu. W następnym miesiącu do układu przystąpiły Prusy (konwencja berlińska – 16 października). Obok deklaracji zachowania porządku na Bałkanach odniesiono się także do zagrożeń ze strony rewolucjonistów i irredentystów. Ich efektywne neutralizowanie miano osiągnąć podziałem Europy (z wyjątkiem Francji, Anglii i Skandynawii) na obszary znajdujące się „pod opieką” sygnatariuszy. Rosja przejęła odpowiedzialność m.in. za ziemie polskie, Bałkany i Węgry. Rozumiano pod tym mianem prawo do interwencji militarnej, w przypadku prób destabilizacji istniejącego porządku, czasowej okupacji do momentu przywrócenia „spokoju” i współdziałania z władzami danego państwa przeciw rewolucji²³.

Niemniej „koncert wielkich mocarstw” dopuszczał korekty terytorialne lub układu stref wpływów, o ile układający się nie uznawali ich za naruszenie zasady równowagi. Rozumiano przez nią, że żadne z potęg nie mogło osiągnąć strategicznej przewagi nad pozostałymi oraz partnerskie uzgadnianie ewentualnych zmian. Ta ostatnia własność systemu kolektywno-paternalistycznego świadczyła, że przy zachowaniu tego pryncypium dopuszczano przeobrażenia terytorialne i polityczne na obszarach o strategicznym znaczeniu, gdzie krzyżowały się interesy wielkich państw²⁴. Dowodem było przyzwoleństwo na niepodległość Belgii²⁵, jednak nie godzono się na odbudowę niepodległej Polski²⁶ czy całkowity rozbiór Turcji²⁷. Dwa ostatnie elementy były trak-

chronić neutralność niektórych państw i określić procedury pokojowego rozwiązywania sporów. D. King, *Wiedeń 1814*, Poznań 2009, passim; H. Korczyk, *Traktat ogólny o wyrzeczeniu się wojny (Pakt Branda-Kello)*, Warszawa 1993, s. 7.

²³ J. Krasuski, *Wielkie mocarstwa a sprawy bałkańskie do 1908 roku*, [w:] *Państwa bałkańskie w polityce imperializmu niemieckiego w latach 1871-1945*, pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1982, s. 11-17.

²⁴ J. Stefanowicz, *Bezpieczeństwo*, s. 119.

²⁵ Inny przykład to przyzwoleństwo na zjednoczenie Niemiec i Włoch w latach 60. i 70. XIX w.

²⁶ W ciągu 1863 r. na tle eskalacji powstania w Królestwie Polskim doszło do dwóch interwencji dyplomatycznych Anglii, Francji i Austrii (od 1867 r. dualistyczna monarchia – Austro-Węgry) w sprawie gwarancji autonomii, powołując się na ustalenia kongresu wiedeńskiego (Rosja odrzuciła je przy poparciu Prus). Żadne z czołowych państw nie poparło idei niepodległości Polski, podważającej homeostazę między mocarstwami rozbiorowymi. Kierując się tymi pryncypiami, sprawa polska nie znalazła się w porządku obrad kongresu berlińskiego w 1878 r. I. Koberdowa, *W sprawie stosunku Rosji wobec powstania styczniowego*, „Kwartalnik Historyczny”, z. 4, 1962, s. 875-879.

²⁷ Mocarstwa akceptowały eliminację panowania tureckiego nad Bałkanami, przy uznaniu nienaruszalności Anatolii i posiadłości bliskowschodnich. B. Brodecki, *Szyпка i Plewna 1877*, Warszawa 1986, s. 8-14.

owane za nienaruszalne dla zachowania bezpieczeństwa w Europie, równoważące stabilność stref wpływów uczestników koncertu.

Dowodem tego była koordynacja działań Anglii, Francji i Rosji wobec Turcji w okresie powstania greckiego w latach 1821-1829. Państwa zachodnie obawiały się, że Petersburg wykorzysta tę kwestię do ingerencji w wewnętrzne sprawy Turcji. Stąd początkowo Anglia zawarła z Rosją w Petersburgu konwencję o koordynacji działań dyplomatycznych w celu nadania autonomii zbuntowanej Grecji (kwiecień 1826 r.). W lipcu 1827 r. w Londynie podpisano nowy układ, poszerzony o Francję, gdzie była mowa o zapewnieniu ładu w południowo-wschodniej Europie. Deklarowano, że równowagę sił zostanie osiągnięta przez kompromisowe zaspokojenie roszczeń terytorialnych, co oznaczało wyodrębnienie stref wpływów i odpowiedzialności przez poszczególne mocarstwa²⁸.

Jednakże samodzielne działania rosyjskie zmierzające do wymuszenia na Konstantynopolu respektowania traktatu bukaresztańskiego z 1812 r. (w sprawie autonomii Wołoszczyzny, Mołdawii i Serbii) oraz wybuch wojny z Turcją (1828-1829 r.) zostały odebrane w Londynie jako naruszenie ładu między mocarstwami²⁹. Petersburg wzmocnił te obawy, interweniując militarnie po stronie Konstantynopola w walce ze zbuntowanym wasalem – Egiptem (1833 r.). Finałem tej akcji był układ sojuszniczy w Unkiar-Iskelessi, w którym Rosja gwarantowała całość terytorialną Wielkiej Porcie oraz pomoc wojskową w przypadku groźby napaści strony trzeciej. Anglia, podobnie jak inne mocarstwa zachodnie, sprzeciwiła się uznaniu tej umowy, traktując ją za narzucenie rosyjskiego protektoratu nad Turcją, burzącą równowagę sił na Bałkanach i Bliskim Wschodzie. W wymiarze systemowym partnerzy caratu potraktowali jego działania jako złamanie zasady bezwzględnej równości międzymocarstwowej i próbę narzucenia swej hegemonii. Oznaczało to kryzys „koncertu wielkich mocarstw”, którego funkcjonalność miał przywrócić mechanizm adaptacyjny. Polegał on na solidarnym oporze kreatorów systemu wobec działań destrukcyjnych jednej ze stron w celu przywrócenia stanu wyjściowego. Interwencji sprzyjał wybuch nowej wojny egipsko-tureckiej (1839-1840 r.). Zabiegi Londynu w Berlinie i Wiedniu zmierzały do pozyskania kluczowych potęg europejskich, do idei kolegialnej gwarancji bezpieczeństwa dla Konstantynopola. Cel ofensywy politycznej Zachodu był przejrzysty – podważenie rosyjskiej kurateli. Tym bardziej że Prusy i Austria – mimo omówionych wyżej porozumień z imperium Romanowów (w Munchengrätz i Berlinie), dających mu prawo do akcji polityczno-militarnych na Bałkanach i w kwestii tureckiej³⁰ – poparły inicjatywę kolektywnego rozwiązania konfliktu. Tym manewrom sprzyjał fakt, że Konstantynopol zwrócił się oficjalnie do wszystkich członków koncertu o pomoc w wygaszeniu sporu z Egiptem.

Ostatecznie, w wyniku skomplikowanej gry dyplomatycznej, doszło do obalenia traktatu z Unkiar-Iskelessi. Rosja musiała przystać na zastąpienie go przez tzw. I kon-

²⁸ L. Bazyłow, *Historia powszechna*, s. 380-382.

²⁹ W.B. Lincoln, *Mikołaj I*, Warszawa 1988, s. 221-229; B. Jegorow, *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, Gdańsk 2002, s. 33-34.

³⁰ W. Śliwowska, *Epoka Mikołaja I: 1825-1855*, Warszawa 1965, *passim*.

wencję londyńską (15 lipca 1840 r.). Co więcej, ograniczała jej prawa wynikające z traktatu bukaresztańskiego, wprowadzając neutralizację cieśnin czarnomorskich. Najważniejszą decyzją było kolektywne zabezpieczenie integralności Turcji ze strony uczestników koncertu (z wyjątkiem Francji). Groźba interwencji sygnatariuszy konwencji spowodowała, że Egipt ewakuował wojska z Anatolii i Syrii. Na tym tle doszło do komplikacji w relacjach anglo-francuskich, gdyż Paryż, wspierając wicekróla Egiptu w wojnie z Wielką Portą, nie przystąpił do konwencji. Mechanizmy kolektywno-paternalistycznego systemu bezpieczeństwa wymagały, aby w węzłowych kwestiach konsensus obejmował wszystkich jego uczestników. Pozostawanie poza ich procedowaniem zagrażało sabotowaniem i destabilizacją *status quo*. W konsekwencji po kilkumiesięcznych negocjacjach podpisano kolejną, II konwencję londyńską (13 lipca 1841 r.) już z udziałem Paryża³¹.

Szczególne znaczenie dla utrzymania ładu międzynarodowego miało zachowanie bytu niepodległego Turcji, na której rozbiór (wielokrotnie proponowany przez Petersburg po 1849 r.) nie godziły się mocarstwa zachodnie. Obawy uczestników koncertu o powrót Petersburga do imperialnych planów na Bałkanach potwierdzała jego ingerencja w obsadę tronu w naddunajskiej Wołoszczyźnie i Mołdawii, nominalnie podległych sułtanowi. Innym źródłem zagrożeń dla pokoju w Europie było przyjęcie przez Rosję roli protektora ludności chrześcijańskiej w imperium otomańskim, mające maskować zabór jego europejskich posiadłości³². W konsekwencji wybuch wojny między obu mocarstwami (1853-1856 r.) Zachód potraktował jako próbę złamania zasady równowagi i narzucenia rosyjskiej preponderancji na Bałkanach. Interwencja Anglii, Francji po stronie Turcji i neutralność Austrii i Prus oznaczały izolację Rosji, zmuszając ją po raz kolejny do powrotu do *status quo*. Patrząc pod względem modelowym, obrona podstaw aksjologicznych „koncertu wielkich mocarstw” powodowała, że potęgi zachodnie oraz Prusy i Austria uznały powstanie państw bałkańskich na tle powolnego rozpadu europejskiego imperium otomańskiego. Jednak bezpośrednia ekspansja Rosji na tereny naddunajskie i kaukaskie Wielkiej Porty spowodowała energiczną reakcję mocarstw³³.

Warto zwrócić uwagę, że obserwując ponadpięćdziesięcioletni okres funkcjonowania kolektywistyczno-paternalistycznego systemu bezpieczeństwa, można wskazać, że

³¹ W. Dobrzycki, *Historia stosunków międzynarodowych 1815-1945*, Warszawa 2007, s. 52.

³² B.W. Lincoln, *Mikołaj I*, s. 359-362.

³³ Analogiczna interwencja, tym razem dyplomatyczna Zachodu uniemożliwiła zalegalizowanie wstępnego pokoju z San Stefano (3 marca 1878 r.), kończącego kolejną, tym razem przegraną wojnę z Rosją (1877-1878 r.). Anglia, Francja oraz Austro-Węgry i Niemcy uznały, że traktat był dyktatem Petersburga realizującego swe imperialne interesy na Bałkanach, m.in. planując aneksję ziem naddunajskich i powołanie zależnej od siebie Wielkiej Bułgarii. W wyniku nacisku wymienionych potęg Rosja zgodziła się na kolektywne uzgodnienie nowego porządku na południu Europy. Szczyt koncertu wielkich mocarstw w Berlinie (czerwiec-lipiec 1878 r.) ustalił nowe warunki, niweczące poprzedni sukces Petersburga z San Stefano, lecz zgodne z zasadą zachowania równowagi. M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce wielkich mocarstw*, Warszawa 1982, s. 174-189; P. Kennedy, *Strategy and Diplomacy 1870-1945*, London 1984, *passim*.

w miarę przesuwania się w czasie, dotyczące go zjawiska kryzysowe wyraźnie nabierały na sile i częstotliwości. Sygnalizowały przesilenie i rozpad koncertu ku rywalizacyjnemu systemowi bezpieczeństwa (1878-1914 r.). Przyczyną tego był szereg czynników dezintegracyjnych³⁴. Podstawowy był intensywny rozwój gospodarczy Niemiec jako zaplecza polityki imperialnej i zamorskiej ekspansji w Afryce i na Dalekim Wschodzie³⁵. Podobną rolę odegrały Stany Zjednoczone i Japonia, które także podjęły rywalizację ze starymi potęgami o wpływy w Chinach, Mandżurii, Korei i Oceanii³⁶. Dodatkowym czynnikiem był fakt, że Niemcy bismarckowskie zarzuciły respektowanie zasad koncertu, podważając równowagę międzymocarstwową.

Sygnałem tego był postępujący kryzys stanu relacji rosyjsko-niemieckich, dotąd stabilizujących porządek europejski³⁷. Początek tego procesu stanowiło powołanie Dwuprzymierza (zaczepno-obronny układ Niemiec z Austro-Węgrami z 7 października 1878 r.), poszerzonego w 1882 r. o Włochy (Trójpřzymierze). Treść powyższych porozumień wskazywała, że były wymierzone w Rosję i Francję. W konsekwencji, pomimo zawarcia kolejnych układów rozbiorników Polski (18 maja 1881 i 15-17 września 1884 r.), podtrzymujących koordynację polityki w newralgicznych punktach Europy, napięcie między uczestnikami koncertu wielkich mocarstw narastało. Czynnikiem dezintegracyjnym był m.in. spór wokół rozwiązania kwestii sfer wpływów na Bałkanach. W czasie negocjacji Niemcy wspierały swego austro-węgierskiego sojusznika, uznając, że rosyjskie plany zmierzają do zahamowania imperium Habsburgów na Bałkanach³⁸. W 1887 r. kolejne niezadowolenie Petersburga wywołała dwutorowa polityka kanclerza Bismarcka. Z jednej strony oferował caratowi wolną rękę w Bułgarii wraz z gwarancją do korzystania przez flotę rosyjską z cieśnin czarnomorskich, w zamian za neutralność w przypadku nowej wojny Niemiec z Francją. Z drugiej – szantażował Petersburg, podejmując rozmowy w ramach Trójpřzymierza z Anglią na temat gwarancji *status quo* w basenie Morza Śródziemnego i Czarnego. Momentem zwrotnym była seria wydarzeń politycznych z 1887 r. (tj. charakter rosyjsko-niemieckiego układu reasekuracyjnego z 18 maja tego r., gdzie obie strony deklarowały neutralność z wyjątkiem wariantu wybuchu konfliktu z sojusznikami sygnatariuszy; decyzja Berlina o podniesieniu poziomu cel na zboże ze wschodu czy zakaz przyjmowania rosyjskich papierów wartościowych pod zastaw przez Niemiecki Bank Państwowy)³⁹. Pogłębienie rozpadu koncertu wielkich mocarstw dokonało się w połowie 1890 r., gdy Berlin zawiadomił Petersburg o nieprzedłużeniu układu reasekura-

³⁴ J. Stefanowicz, *Bezpieczeństwo*, s. 121; W. Paruch, K. Trembicka, *Typologia*, s. 47-57.

³⁵ J. Kieniewicz, *Od ekspansji do dominacji*, Warszawa 1986, s. 97-99; J. Pajewski, *Mitteleuropa. Studia z dziejów imperializmu niemieckiego*, Poznań 1959, s. 129-163.

³⁶ J. Polit, *Odwrót znad Pacyfiku. Wielka Brytania wobec Dalekiego Wschodu (1914-1922)*, Wrocław 2002, s. 4-35.

³⁷ C.J. Bartlett, *Konflikt globalny. Międzynarodowa rywalizacja wielkich mocarstw w latach 1880-1990*, Wrocław 1997, *passim*.

³⁸ H. Wereszycki, *Koniec sojuszu trzech cesarzy*, Warszawa 1977, s. 286.

³⁹ T. Paluszyński, *Historia Niemiec i państw niemieckich. Zarys dziejów politycznych*, Poznań 2006, s. 613-617.

cyjnego⁴⁰. Załamanie dotąd bliskich relacji rosyjsko-niemieckich przyniosło reorientację Petersburga na Paryż, tym bardziej że ten przejął rolę wierzyciela caratu.

Zwieńczeniem tego było wypracowanie ram rosyjsko-francuskiego sojuszu wojkowego (1891-1894 r.). Do początku kolejnej dekady (1907 r.), po podpisaniu serii umów, dołączyła do niego Anglia, zamykając powstanie bloku Trójporozumienia (*Entente cordiale*), przeciwnego „niemieckiemu” Trójpřzymierzu. Kolektywistyczno-paternalistyczny system bezpieczeństwa przekształcił się w blokowy, oparty na kumulacji potęgi aliantów w ramach dwóch sojuszy i taktycznym utrzymywaniu *status quo* między antagonistami. Dowodem tego było porozumienie Wiednia i Petersburga w sprawie utrzymania stanu posiadania obu stron na Bałkanach (1897 r.)⁴¹. W wymiarze długoterminowym ten system bezpieczeństwa okazał się niestabilny, grożąc otwartym konfliktem między rywalami. Dowiódł tego kryzys bałkański z lata 1914 r., gdzie automatyzm udzielenia pomocy ofierze napaści i koalicyjne wystąpienie przeciw konkurencyjnemu blokowi doprowadziły do wybuchu globalnego konfliktu.

Podsumowując rozważania, można wskazać na kilka kwestii. Po pierwsze, w ciągu XIX stulecia Rosja carska nadal utrzymywała pozycję mocarstwową, budowaną konsekwentnie od momentu przezwyciężenia XVII-wiecznego kryzysu politycznego (Wielkiej Smuty). Symptomatyczne w tej mierze było odegranie przez nią czołowej roli w budowie postnapoleońskiego porządku międzynarodowego. Kongres wiedeński, konstytuujący „koncert wielkich mocarstw”, był równocześnie jednym z przykładów systemów bezpieczeństwa; w tym przypadku koordynacyjnego. W odróżnieniu od innych (rywalizującego, hegemonistycznego czy bigemonii) funkcjonujących w XIX w. i pokrótce omówionych w tekście, gwarantował duże zdolności autoregulacyjne. Skutkiem tego „następny wielki konflikt wybuchł dopiero po 99 latach i był nie tyle skutkiem systemu kolektywistyczno-paternalistycznego, ale dokonanego wcześniej jego upadku. Tak więc wiek XIX należał do najbardziej spokojnych w historii ludzkości”⁴².

Analizowany w artykule przypadek Rosji był symptomatyczny, dowodząc dwutorowości jej polityki zagranicznej w ramach elitarnej grupy potęg europejskich. Z jednej strony obserwujemy jej udział w tworzeniu „koncertu wielkich mocarstw” oraz współdziałanie w jego podtrzymaniu. Z drugiej, w latach 20., 50. i 70. XIX w. Petersburg podejmował próby rewizji układu sił w newralgicznych sferach (Bałkany, kwestia turecka). Przynosiły one kryzys systemu bezpieczeństwa z uwagi na groźbę zdominowania pozostałych uczestników koncertu. Stan pierwotny, tj. równowagę międzymocarstwową, starano się przywrócić poprzez interwencję dyplomatyczną lub militarną. Rosja carska narażała się na przejściową izolację międzynarodową, utratę wpływów (sprawa cieśnin i terenów naddunajskich) oraz otwarty konflikt zbrojny (1853–1856). W latach 80. i 90. XIX w. imperium Romanowów reorientowało swoją politykę wobec porządku międzynarodowego, głównie pod wpływem rewizjonistycz-

⁴⁰ W. Grabska, *Ekonomiczna ekspansja Niemiec na Wschód w latach 1870-1939*, Wrocław 1964, s. 34-61.

⁴¹ S.D. Skazkin, *Koniec awstro-rusko-giermanskogo sojusza*, Moskwa 1974, s. 203-261.

⁴² W. Paruch, K. Trembicka, *Typologia*, s. 28.

nej polityki Niemiec, grożącej rozpadem koncertu, tym bardziej że pozyskały one sojusznika – Austro-Węgry. W nowej sytuacji strategicznej, wzmacnianej redukcją powiązań ekonomicznych i politycznych Petersburga i Berlina, carat przyjął rolę stabilizatora systemu (dowodem tego były konsultacje rosyjsko-niemieckie i nieudane próby reaktywacji „sojuszu trzech cesarzy”). Niepowodzenie tych działań skutkowało antagonizacją mocarstw europejskich i ich podziałem na dwa bloki (państw niemieckich i Włoch oraz Zachodu i alianta rosyjskiego). Rywalizacyjny system bezpieczeństwa podtrzymywał przejściowo stan pokoju w Europie do momentu rażącego naruszenia przez jednego z antagonistów interesów i strefy wpływów adversarza (*vide*: rywalizacja na Bałkanach w latach 1908-1914; sprawa zamachu sarajewskiego, inicjującego konflikt Austro-Węgier z rosyjskim sojusznikiem – Królestwem Serbii, który doprowadził do uruchomienia aliansów militarnych i wybuchu I wojny światowej).

Summary

RUSSIA'S PLACE IN NINETEENTH-CENTURY SAFETY SYSTEMS IN EUROPE

The purpose of the article is a presentation of the role of Russia in the international system of security in Europe in the 19th century. The author presented the four functioning during this period, security systems, in which Russia had an important place. The analysis focused on the most stable known as model. the concert of the great powers of Europe, which has provided room for almost half a century (50 years). Pointed out that carat played a dual role in this period. The first is a destabilising factor, taking in the 30, 50 and 70 of the nineteenth century, attempts to take over hegemony in the Balkans, which failed (the proof of this was the defeat in the Crimean War). However, in the late nineteenth century Russia, under the influence of revisionism in Germany policy, supported by Austro-Hungary, the looming disintegration of the concert of great powers, adopted a new role. In this new strategic situation, together with England and France adopted a security system stabilizer function. These issues are important, because previous studies focused on an analysis of the functioning of the Russian State on the international stage in different epochs. I missed the shot, allowing the model to capture the characteristics of contemporary international relations.

Bibliografia

- Bartlett C.J., *Konflikt globalny. Międzynarodowa rywalizacja wielkich mocarstw w latach 1880-1990*, Wrocław 1997.
Bazyłow L., *Historia powszechna 1789-1918*, Warszawa 1986.
Bazyłow L., *Historia Rosji 1800-1917*, Warszawa 1985.
Brodecki B., *Szyпка i Plewna 1877*, Warszawa 1986.
Carey B.T., Allfree J.B., Cairns J., *Wojny starożytnego świata: techniki walki*, Warszawa 2008.

- Cieślak T., *Historia Finlandii*, Wrocław 1983.
- Clausewitz C. von, *O wojnie*, [b.r. i m. w.].
- Czubaty J., *Rosja i świat. Wyobrażenia polityczna elit władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Warszawa 1997.
- Dobrzycki W., *Historia stosunków międzynarodowych 1815-1945*, Warszawa 2007.
- Europa i świat w epoce napoleońskiej*, pod red. M. Semkowskiej-Gluck, Warszawa 1977.
- Grabska W., *Ekonomiczna ekspansja Niemiec na Wschód w latach 1870-1939*, Wrocław 1964.
- Grodziski S., *Franciszek Józef I*, Wrocław 1983.
- Jegorow B., *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, Gdańsk 2002.
- Karcow A.S., *Russkij konserwatizm wtorej połowiny XIX-naczala XX w.*, Moskwa 2004.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata. Narodziny – rozkwit – upadek*, Warszawa 1994.
- Kennedy P., *Strategy and Diplomacy 1870-1945*, London 1984.
- Kędzierski J.Z., *Dzieje Anglii*, t. 2: 1485-1830, Wrocław 1986.
- Kieniewicz J., *Od ekspansji do dominacji*, Warszawa 1986.
- King D., *Wiedeń 1814*, Poznań 2009.
- Koberdowa I., *W sprawie stosunku Rosji wobec powstania styczniowego*, „Kwartalnik Historyczny”, z. 4, 1962.
- Korczyk H., *Traktat ogólny o wyrzeczeniu się wojny (Pakt Branda-Kelloga)*, Warszawa 1993.
- Kosiarz E., *Wojny na Bałtyku X-XIX w.*, Gdańsk 1978.
- Krasuski J., *Wielkie mocarstwa a sprawy bałkańskie do 1908 roku*, [w:] *Państwa bałkańskie w polityce imperializmu niemieckiego w latach 1871-1945*, pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1982.
- Lincoln W.B., *Mikołaj I*, Warszawa 1988.
- Mańkowski A., *Uprzywilejowane stanowisko wielkich mocarstw w XIX i XX wieku*, Warszawa 1934.
- Marciniak W., *Imperium i państwo: historia pojęć w kontekście dziejów Rosji*, [w:] *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia” stosowana*, pod red. A. Nowaka, Kraków 2006.
- Mazur Z., *Pakt Czterech*, Poznań 1979.
- Ochmański J., *Dzieje Rosji do 1861 roku*, Poznań 1985.
- Pajewski J., *Mitteleuropa. Studia z dziejów imperializmu niemieckiego*, Poznań 1959.
- Paluszyński T., *Historia Niemiec i państw niemieckich. Zarys dziejów politycznych*, Poznań 2006.
- Paruch W., Trembicka K., *Typologia systemów bezpieczeństwa w XIX-XX wieku*, Lublin 1996.
- Polit J., *Odwrót znad Pacyfiku. Wielka Brytania wobec Dalekiego Wschodu (1914-1922)*, Wrocław 2002.
- Rasler J., Thompson W., *The great powers and global struggle, 1490-1990*, Kentucky 1994.
- Skazkin S.D., *Koniec awstro-rusko-giermanskogo sojusza*, Moskwa 1974.
- Stefanowicz J., *Bezpieczeństwo współczesnych państw*, Warszawa 1984.

- Śliwowska W., *Epoka Mikołaja I: 1825-1855*, Warszawa 1965.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998.
- Tanty M., *Bosfor i Dardanele w polityce wielkich mocarstw*, Warszawa 1982.
- Tichomirow M.N., *Rossija w XVI stoletii*, Moskwa 1962.
- Traité d'amitié conclue a Vienne Le 3 may 1815 Sa Majeste l'Empereur de Toutes Les Russies et Sa Majeste le Roi de Prusse*, Warszawa 1815.
- Vukadinović R., *Międzynarodowe stosunki państwowe*, Warszawa 1980.
- Wereszycki H., *Koniec sojuszu trzech cesarzy*, Warszawa 1977.
- Wojciechowski M., J. Purc, *Wybrane teksty źródłowe do historii narodów ZSRR (1801-1945)*, Toruń 1975.
- Wójcik Z., *Dzieje Rosji 1533-1801*, Warszawa 1971, passim; J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001.
- Wójcik Z., *Zmiana w układzie sił politycznych w Europie Środków-Wschodniej w drugiej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 67, z. 1, 1960.
- Żywow W., *Car i bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, Warszawa 1992.